# DONISHMAND OBRAZINING ADABIY-FALSAFIY GENEZISI VA NAZARIY TALQINLARI

**Dehkanova Dilrabo Abdulaziz qizi**

**Farg'ona davlat texnika universiteti**

**Annotatsiya.** Maqolada donishmand tushunchasining qadimgi adabiy-falsafiy ildizlari, Sharq va G'arb tafakkuridagi talqinlari hamda badiiy adabiyotda obraz sifatida shakllanish xususiyatlari tahlil qilinadi. K. G. Yungning arxetiplar nazariyasi va N. Fryening arxetipik tanqidiy yondashuvi asosida donishmand obrazining psixologik hamda adabiy-strukturaviy jihatlari farqlanadi. Tahlil natijasida donishmandlik bilim, anglash, axloqiy baholash va amaliy qo'llashni birlashtiruvchi murakkab hodisa sifatida izohlanadi.

**Kalit so'zlar:** donishmand obrazi, donolik, adabiy-falsafiy genezis, arxetip, kognitiv jihat, axloqiy qadriyat, amaliy donolik, Sharq va G'arb adabiyoti.

Badiiy adabiyotda donishmand obrazini o'rganish, avvalo, donolik tushunchasining tarixiy-falsafiy mazmunini aniqlashni talab etadi. Kundalik tasavvurda donishmand ko'pincha katta hayotiy tajribaga ega, bilimli yoki maslahat beruvchi shaxs sifatida tushuniladi. Biroq adabiy obraz doirasida donolik bundan kengroq mazmun kasb etadi: u qahramonning voqelikni idrok etishi, hodisalarning ichki sabablarini anglash, axloqiy mezonlar asosida baholash va to'plangan tajribani amaliy vaziyatlarda qo'llash qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shu bois donishmand obrazini faqat personajning yoshi yoki bilim darajasi bilan belgilash yetarli emas.

Donishmandlikning dastlabki yozma namunalari Qadimgi Yaqin Sharq, jumladan, Misr, Mesopotamiya, Suriya va Isroil madaniy muhitida yuzaga kelgan didaktik matnlar bilan bog'liq. M. V. Fox qadimgi Yaqin Sharq donolik adabiyoti uzoq tarixiy davrni qamrab olgani va uning muhim vazifalaridan biri yosh avlodni fazilatli hayotga tayyorlash bo'lganini ta'kidlaydi. Nili Shupak tadqiqotida qadimgi Misr hikmat

matnlarida ta'limning avloddan avlodga pand-nasihat va tajriba orqali uzatilishi ko'rsatiladi. Bu dalillar donishmandlikning ilk talqinidayoq bilimni egallash bilan bir qatorda uni hayotiy tajriba va axloqiy yo'l-yo'riqqa aylantirish muhim bo'lganini anglatadi.

Antik yunon tafakkurida Suqrot va Platon qarashlari donishmandlikning intellektual hamda ijtimoiy mazmunini ochib beradi. Suqrotning o'z bilimi chegaralarini anglashga asoslangan pozitsiyasi donolikni tanqidiy tafakkur va savol berish qobiliyati bilan bog'laydi. Platonning "Davlat" asarida faylasuf-donishmandning jamiyatni boshqarishdagi o'rni masalasi ilgari suriladi. Aristotelning nazariy bilim va amaliy donolikni farqlashi esa tushunchaning muhim qirrasini ochadi: amaliy donolik umumiy bilimga ega bo'lish bilangina cheklanmay, muayyan vaziyatda to'g'ri qaror va munosabatni tanlay bilishni ham anglatadi.

Shunday sabab, donishmandlikni bilimlar yig'indisi sifatida emas, balki bilish, anglash va qo'llash jarayonlarining uzviy birligi sifatida talqin qilish mumkin. Badiiy asarda bu birlik qahramonning fikrlashi, axloqiy tanlovi, boshqa personajlarga ta'siri va syujet rivojidagi vazifasi orqali namoyon bo'ladi.

Sharq va G'arb an'analarida donolikning umumiy jihatlari mavjud bo'lsa-da, uning mazmuniy urg'ulari turlicha namoyon bo'ladi. M. Takahashi G'arb an'anasida donolikni tahliliy fikrlash, bilimlarni qayta ko'rib chiqish va insonning o'z bilish imkoniyatlari chegaralarini anglash bilan bog'lasa, Sharq an'anasida kognitiv jihatlar bilan bir qatorda hissiy, intuitiv va shaxslararo tajriba ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. L. K. Mitchell, B. G. Knight va N. A. Pachana tadqiqotida ham donolik G'arb tafakkurida bilim, axloqiylik va umumiy manfaatga xizmat qilish bilan, Sharq tafakkurida esa hayotiy tajriba, kuzatuv, rahm-shafqat va ma'naviy anglash bilan aloqador holda yoritiladi.

Turkiy va mumtoz o'zbek adabiy-falsafiy merosida donishmandlik ko'pincha ijtimoiy mas'uliyat va ma'naviy yetuklik bilan birga talqin etiladi. O'rxun-Enasoy

bitiklaridagi Bilga xoqon va To‘nyuquq siymolari donolikning siyosiy-amaliy jihatini, ya’ni xalq va davlat taqdiri uchun oqilona qaror qabul qilish mas’uliyatini ifodalaydi. “O‘g‘uznoma” an’anasidagi Dada Qo‘rqut esa maslahatgo‘y va yo‘l ko‘rsatuvchi obraz sifatida namoyon bo‘ladi.

Sharq falsafasida Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri” asarida donishmand rahbar jamiyatning ma’naviy va siyosiy yo‘nalishini belgilovchi shaxs sifatida talqin qilinadi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonidagi O‘g‘dulmish obrazi aql va maslahat timsoli sifatida ushbu qarashlar bilan mushtaraklik hosil qiladi. Tasavvufiy an’anada esa donishmandlik ma’rifat, nafs tarbiyasi va ruhiy kamolot bilan bog‘lanadi. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” asarida Arastu, Suqrot va Aflotun kabi donishmandlarning maslahatlari davlat boshqaruvida aqlning ahamiyatini ko‘rsatsa, “Lison ut-tayr”dagi Hudhud obrazi ruhiy yo‘lboshchi va murshid vazifasini bajaradi.

Donishmand obrazining takrorlanuvchi xususiyatlarini tushuntirishda K. G. Yung va N. Frye qarashlari muhim nazariy asos bo‘la oladi. Yungning kollektiv ongsizlik va arxetiplar haqidagi konsepsiyasida “dono chol” obrazi qahramonga yo‘l ko‘rsatuvchi, uning ichki salohiyatini yuzaga chiqarishga ko‘maklashuvchi ramziy figura sifatida talqin etiladi. Bunday obraz tayyor yechimni berishdan ko‘ra, qahramonni mustaqil fikrlash va voqelikni chuqurroq anglashga undaydi. Shu bilan birga, Yung talqinida donishmand obrazining salbiy ko‘rinishlari ham bo‘lishi mumkin: soxta obro‘, bilimdan noto‘g‘ri foydalanish yoki o‘zini mutlaq haqiqat egasi deb bilish.

N. Frye esa arxetiplarning badiiy matnlarda mif, syujet, ramz va takrorlanuvchi obrazlar orqali namoyon bo‘lishiga e’tibor qaratadi. Demak, Yung yondashuvi donishmand obrazining psixologik va ma’naviy mohiyatini, Frye qarashlari esa uning adabiy an’analar hamda matnlararo aloqalardagi strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu nazariyalarni aynan bir xil deb qarash to‘g‘ri emas; ular turli tahlil sathlariga tegishli bo‘lib, bir-birini to‘ldirishi mumkin.

Donishmand obrazini o‘rganishda uning jins yoki yosh bilan cheklanmasligi ham e’tiborga loyiq. Zamonaviy tadqiqotlarda donolik ayol obrazlari orqali ham ifodalanishi qayd etiladi. Shuningdek, zamonaviy nasrda an’anaviy “dono chol” modeli tarixiy xotira tashuvchisi, avlodlar o‘rtasidagi ma’naviy bog‘liqlikni saqlovchi yoki murakkab voqelikni sharhlovchi obraz sifatida qayta talqin qilinishi mumkin. Bu holat donishmandlikni tayyor va o‘zgarmas xarakter belgisi emas, balki tarixiy-madaniy muhitda yangilanib boradigan badiiy hodisa sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa o‘rnida donishmand obrazining mazmuni tarixiy davr va madaniy an’anaga ko‘ra o‘zgarib borganini, biroq uning asosida bilimni anglash, axloqiy baholash va amaliy faoliyatda qo‘llash birligi saqlanib qolganini ko‘rsatadi. G‘arb tafakkurida donishmandlik ko‘proq tanqidiy va mantiqiy idrok, Sharq an’analarida esa ma’naviy anglash, axloqiy komillik va ijtimoiy mas’uliyat bilan uyg‘un holda namoyon bo‘ladi. Arxetipik yondashuv obrazning takrorlanuvchi semantik asoslarini aniqlashga yordam beradi, biroq har bir badiiy qahramonning o‘ziga xos tarixiy-madaniy va mualliflik xususiyatlarini e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

Mazkur tezis doirasida donishmand shaxs bilim va hayotiy tajribaga ega bo‘lish bilan birga, axborotni anglash, uni axloqiy nuqtai nazardan baholash, amaliy vaziyatlarda tatbiq etish va oqilona qaror qabul qilish qobiliyatiga ega inson sifatida tushuniladi. Shu tariqa, donishmand obrazini qiyosiy adabiyotshunoslikda o‘rganish uchun kognitiv, aksiologik va pragmatik mezonlarga tayangan tahlil modeli taklif etiladi.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. Fox M. V. Ancient Near Eastern Wisdom Literature (Didactic) // Religion Compass. – 2011. – Vol. 5, № 1. – P. 1–11. – DOI: 10.1111/j.1749-8171.2010.00251.x.

2. Shupak N. Straightening the Crooked Stick: The Boundaries of Education in the Ancient Egyptian Wisdom Tradition // Maarav. – Vol. 21. – P. 251–270.

3. Платон. Государство // Сочинения в четырех томах. Т.

4. Ч. 1. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 234–255.

5. Aristotle. Nicomachean Ethics. 2nd ed. / Trans. T. Irwin. – Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1999. – Book VI, Ch. 7. – P. 90.

6. Takahashi M. Toward a Culturally Inclusive Understanding of Wisdom: Historical Roots in the East and West // International Journal of Aging and Human Development. – 2000. – Vol. 51, № 3. – P. 218–221.

7. Mitchell L. K., Knight B. G., Pachana N. A. Wisdom across the Ages and Its Modern Day Relevance // International Psychogeriatrics. – 2017. – Vol. 29, № 8. – P. 1231. – DOI: 10.1017/S1041610217000783.

8. Jung C. G. The Phenomenology of the Spirit in Fairytales // The Collected Works of C. G. Jung. Vol. 9, Part 1. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – DOI: 10.1515/9781400850969.207.

9. Frye N. Anatomy of Criticism: Four Essays. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1957.

10. Gill G. R. Archetypal Criticism: Jung and Frye // A Companion to Literary Theory / ed. D. H. Richter. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2018. – Ch. 32. – P. 399–400.

11. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Sano-standart, 2017. – B. 47, 290–300.

12. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий нашриёти, 1993. – Б. 159–167.

13. Алишер Навоий. Садди Искандарий // Мукаммал асарлар тўплами. 11-том. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 214–220.

14. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр // Мукаммал асарлар тўплами. 12-том. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 88–95.